

RAFAL ŁATKA¹

Biuro Badań Historycznych IPN

ORCID: 0000-0003-2650-4031

PRYMAS STEFAN WYSZYŃSKI W OKRESIE PRZEŁOMU 1956-1957

Primate Stefan Wyszyński in the time of political change in 1956-1957

Abstract

The events that took place in Poland in October 1956 brought about a number of significant changes in the political system of the Polish People's Republic. As a result, Cardinal Stefan Wyszyński returned to the execution of his ecclesial functions. It happened on the terms of the Primate who forced the authorities to meet his demands. During the following months of the political breakthrough of 1956-1957, Cardinal Wyszyński showed a great sense of analysis of the socio-political sphere and a sense of reality in which he had to act. He put order in the internal situation of the Church and provided it with the opportunity to act autonomously; he outlined priorities for the coming years and was not deceived by the authorities' false declarations.

Keywords: primate Stefan Wyszyński, Catholic Church, government of the Polish People's Republic

Streszczenie

Wydarzenia, jakie miały miejsce w Polsce w październiku 1956 r., przyniosły szereg istotnych zmian w systemie politycznym PRL. Kardynał Wyszyński w ich wyniku powrócił do sprawowania swoich funkcji kościelnych. Stało się to na warunkach prymasa, który wymusił na władzach spełnienie swoich postulatów. W czasie kolejnych miesięcy przełomu politycznego 1956-1957 kard. Wyszyński wykazał się wielkim zmysłem analizy rzeczywistości społecznej oraz wyczuciem realiów, w jakich przyszło mu działać. Uporządkował sytuację wewnętrzną Kościoła i zapewnił mu możliwość autonomicznego działania, nakreślił priorytety na kolejne lata oraz nie dał się nabrać na fałszywe deklaracje władz.

Słowa kluczowe: prymas Stefan Wyszyński, Kościół katolicki, władze PRL

¹ Dr hab. Rafał Łatka, historyk i politolog, pracownik naukowy Biura Badań Historycznych IPN, koordynator Centralnego Projektu Badawczego IPN: „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944-1989”. Autor, współautor, bądź redaktor 24 książek naukowych. E-mail: rafal.latka@ipn.gov.pl.

Wprowadzenie

Prymas Stefan Wyszyński od początku swojej prymasowskiej posługi uważał, że z władzami komunistycznymi należy wypracować pewnego rodzaju *modus vivendi*, który pozwoli na funkcjonowanie Kościoła w realiach Polski „ludowej”. Przejawem takiego podejścia było zawarcie w 1950 r. „Porozumienia” między rządem a Episkopatem regulującego stosunki wzajemne. Mimo, że strona partyjna nie przestrzegała jego zapisów, to prymas był przekonany, iż z czasem uda się wypracować odpowiedni model relacji z państwem. Te kalkulacje zmieniło dopiero wydanie dekretu o obsadzie stanowisk kościelnych z 9 lutego 1953 r., który uzależniał objęcie każdego urzędu kościelnego od zgody władz PRL. Protest Episkopatu w postaci memoriału znanego jako *non possumus* oraz brak zgody kard. Wyszyńskiego na potępienie więzionego przez komunistów bp. Czesława Kaczmarka spowodował, że prymas w nocy 25/26 września 1953 r. został aresztowany².

Prymas nie rozpamiętywał powodów internowania i niezwykle aktywnie intelektualnie spędził okres swojej izolacji, przygotowując uroczystości ślubowania Narodu na Jasnej Górze w 1956 r. i program „Wielkiej Nowenny”, który stał się w istocie programem wielkiego religijnego uaktywnienia polskiego Narodu³. Po trzech latach uwięzienia w październiku 1956 r. kard. Wyszyński opuścił miejsce swojej i izolacji i powrócił do pełnienia funkcji kościelnych. W okresie przelomu politycznego 1956-1957 wykazał się wielkim zmysłem analizy rzeczywistości społecznej oraz wyczuciem realiów, w jakich przyszło mu działać. W poniższej analizie przedstawię najważniejsze decyzje i przemyślenia kard. Wyszyńskiego w zakresie określenia warunków powrotu do Warszawy; wewnętrznego funkcjonowania Kościoła w Polsce; stosunków z władzami PRL i podejścia do środowisk katolików świeckich aktywnych w sferze politycznej⁴.

Podstawowym źródłem wykorzystywanym w mojej analizie są zapiski z dziennika *Pro memoria* prymasa Wyszyńskiego, dokumentacja Episkopatu Polski oraz *Dzieła zebrane* z lat 1956-1957⁵. Charakter uzupełniający będzie miała już dość bogata literatura przedmiotu poświęcona prymasowi, wśród której jednak ciągle brakuje całościowej biografii o charakterze naukowym⁶.

Powrót do Warszawy, porozumienie z władzami i jego cena

Wydarzenia 1956 r. miały ogromny wpływ na rzeczywistość społeczno-polityczną PRL i przyniosły szereg zmian w stosunkach państwo–Kościół, które należy oceniać jako rozpoczęcie nowej epoki w zakresie relacji wzajemnych. Najważniejszym symbolem tego okresu było zwolnienie kardynała Wyszyńskiego z internowania.

² J. Żaryn, *Aresztowanie Prymasa Polski – okoliczności, przebieg, konsekwencje (1953-1956)*, „Studia Prymasowskie”, 1/2007, s. 47-51.

³ S. Wyszyński, *Zapiski więzienne*, Bydgoszcz 1990; idem, *Z głębi duszy. Kalendarzyk łaski*, Warszawa 2019.

⁴ Wspomniany temat był już poruszany w wielu opracowaniach, ale w sposób przyczynkarski i niewystarczający do udzielenia odpowiedzi, dlatego przełom 1956-1957 był tak istotny w życiu i działalności kard. Stefana Wyszyńskiego. Ich autorzy nie wykorzystali ponadto w wystarczający sposób źródeł kościelnych. Zob. np. E. Czackowska, *Kardynał Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2013, s. 271-285.

⁵ S. Wyszyński, *Dzieła zebrane*, t. 3: 1956-1957, red. M. Bizan et. al., Warszawa 1999.

⁶ Jej najbardziej aktualny stan został przedstawiony w publikacji: R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatła, *Kardynał Stefan Wyszyński 1901-1981*, Warszawa 2019, s. 108-117.

Pod koniec października z polecenia I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki do Komańczy, gdzie przebywał prymas, przybyli przedstawiciele władz państwowych, Zenon Kliszko i Władysław Bieńkowski, którzy poinformowali prymasa o zakończeniu izolacji i prosili o szybki powrót do stolicy. Kardynał nie miał jednakże zamiaru zgadzać się bezwarunkowo na swoje zwolnienie i zażądał konkretnych ustępstw oraz domagał się naprawienia szkód wyrządzonych Kościołowi⁷. Delegacji rządowej prymas przekazał, iż do zmian politycznych ustosunkowuje się pozytywnie, ale „Dla stopniowego uspokojenia opinii katolickiej Narodu, żywo dotkniętej dotychczasową działalnością Rządu, niezbędne jest zniesienie dekretu o obsadzaniu stanowisk kościelnych i to jak najprędzej”. Zażądał również zwolnienia aresztowanych i przebywających w odosobnieniu biskupów i księży, zmian na stanowiskach biskupów na Śląsku (tych, których narzuciły władze), reaktywacji Komisji Mieszanej, powrotu religii do szkół oraz przywrócenia prasy katolickiej pierwotnym redakcjom⁸.

Wszystkie postulaty kardynała Wyszyńskiego zostały spełnione, choć nie obyło się bez różnego rodzaju utrudnień. Prymas o najważniejszych osiągnięciach w zakresie relacji państwo–Kościół w tym czasie pisał: „Owoce już osiągnięte: Komisja Wspólna rozpoczyna swoje prace. Biskupi wracają z wygnania. Sprawy zasadnicze. Dekret o stanowiskach kościelnych. Urząd ds. Wyznań”⁹. Porozumienie wtedy zawarte było korzystne dla obu stron, ale to Kościół uzyskał akceptacje dla swojej działalności, której do tej pory komunistyczne władze mu odmawiały. Kluczowe było zniesienie dekretu dotyczącego obsady stanowisk kościelnych. Cena za te ustępstwa wydaje się relatywnie niewysoka – było nią pośrednie poparcie listy rządowej w „wyborach” i zachęcenie przez prymasa do wzięcia w nich udziału¹⁰.

Prymas powrócił do stolicy 28 października 1956 r. Wieść o jego powrocie szybko się rozniosła. Wierni przybywali do Domu Arcybiskupów Warszawskich przy ul. Miodowej, aby powitać prymasa, który z balkonu ich błogosławił. Jeszcze tego samego dnia wydał specjalne słowo pasterskie. Podkreślał w nim: „Zaciągnąłem wielkie długi wobec Was wszystkich, Dzieci Boże, gdyż wspierałyście mnie nadprzyrodzoną mocą Waszej wiary, niezachwianą ufnością, miłością bezgraniczną, tragicznie wytrzymałą miłością, wyrzeczeniami, a nawet gotowością do ofiary z życia za Kościół Boży. Ten wielki dar Wasz wyjednał mi u Ojca narodów, przez pośrednictwo zwycięskiej Pani Jasnogórskiej, łaskę powrotu do pracy”¹¹. Tydzień później kard. Wyszyński pojechał na Jasną Górę wraz z najbliższym współpracownikiem, bp. Antonim Baraniakiem. To właśnie tam, w miejscu, z którym był od zawsze związany, pierwszy raz po powrocie z internowania wypowiedział się publicznie. W czasie wygłoszonej 2 listopada homilii wyrażał wdzięczność za modlitwę wiernych w jego intencji, gdy był uwięziony¹².

⁷ B. Noszczak, *Okoliczności uwolnienia kardynała Stefana Wyszyńskiego z internowania w Komańczy*, „Studia Prymasowskie”, 1/2007, s. 79-89.

⁸ P. Raina, *Kardynał Wyszyński*, t. 2: *Losy więzienne*, Warszawa 1995, s. 199-205.

⁹ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1956*, zapis z 15 XI 1956.

¹⁰ Zob. szerzej Z. Zieliński, *Educatrix et Advocata. Wychowawca i obrońca. Miejsce Kościoła w dziejach Narodu*, Lublin 2015, s. 230-236.

¹¹ S. Wyszyński, *Słowo Prymasa do duchowieństwa i Ludu Bożego po powrocie z więzienia do Stolicy*, 28 X 1956, Warszawa, w: *Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974*, Paris 1975, s. 259-260.

¹² S. Wyszyński, *Spotkanie z Panią Jasnogórską po latach doświadczeń. Pierwsze słowa Prymasa Polski po wyjściu z więzienia*, 2 XI 1956, Jasna Góra, w: idem, *Dziela zebrane...*, op. cit., s. 10.

Kardynał Wyszyński w trudnym momencie zmian politycznych okazał się być twardym i zręcznym mężem stanu i przywódcą, uzyskał dla Kościoła tyle i ile to było w tym czasie możliwe za relatywnie niewygórowaną cenę, która jednocześnie była wyrazem rzeczywistych dążeń społecznych – mam tu na myśli poparcie dla ekipy Gomułki w „wyborach”.

Uporządkowanie spraw i nakreślenie priorytetów w działalności Kościoła

Główną troską prymasa zawartą w jego nauczaniu po powrocie z więzienia było umocnienie i pogłębienie wiary wśród Polaków oraz wezwanie do jedności Kościoła i Narodu¹³. W życzeniach na nowy 1957 rok prymas wskazywał: „Nie tylko na rok najbliższy, ale na zawsze życzę mej Ojczyźnie, by wszystkie jej dzieci gotowe były oddać Polsce wszystkim krew swoją, wszystkie moce rozumu i dobrej woli w rzetelnej pracy. Życzę, by Naród zdołał przewyciężyć wszystko, co mogłoby jeszcze utrudniać umacnianie duchowej jego zwartości, co mogłoby dzielić i żywić wzajemną nieufność. Największą siłą polityczną Narodu jest przecież jego duchowa zwartość”¹⁴. Analogiczne wskazania zawarł w czasie obrad Komisji Głównej z 11 kwietnia 1957 r. w słowach skierowanych do najważniejszych polskich biskupów: „Dając ocenę położenia Kościoła, wskazuję główne zadania na okres najbliższy. Po okresie przymusowego przesunięcia wrażliwości na odcinek publiczno-polityczny, obecnie należy przesunąć uwagę na pracę duszpasterską Kościoła. [...] Wreszcie – doroczne zadania moralno-społeczne. A więc: walka o trzeźwość narodu, walka z rozwiązłością, z pornografią, z rozrzutnością; opieka nad matką licznej rodziny, pomoc sąsiedzka rodzinom, opieka nad byłymi więźniami”¹⁵.

Prymas Wyszyński uważał, że wzorem jedności, do której wzywał, winni być biskupi, dlatego pozostawił jako swoich bliskich współpracowników bp. Michała Klepacza i bp. Zygmunta Choromańskiego, którzy w czasie jego uwięzienia byli w jego przekonaniu zbyt ulegli wobec władz komunistycznych. 9 maja 1957 r. w swoich zapiskach zaznaczył: „postawiłem sobie za zadanie uratować jedność Episkopatu, nawet własnym kosztem. Nie mogłem prowadzić porachunków, gdyż to dogadzałoby wrogom Kościoła. Wolałem osąd pozostawić Panu Bogu, by przystąpić do naprawy krzywd wyrządzonych w trzyleciu Kościołowi”¹⁶. Był to z pewnością wyraz nie tylko kapłańskiego przebaczenia, ale również zmysł realizmu politycznego i pokazania ciągłości funkcjonowania polskiego Kościoła. Analogiczne wezwania do jedności hierarchii kościelnej prymas kierował również w kolejnych miesiącach, we wrześniu 1957 r. wysłał do biskupów ordynariuszów *Pro memoria*, w których postulował wzajemne porozumiewanie się w kwestii kontaktów z władzami na poziomie wojewódzkim¹⁷.

¹³ R. Łatka, *Idea dobra wspólnego i racja stanu w nauczaniu Prymasa Wyszyńskiego*, w: *Prymas Stefan Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E. Czackowska, R. Łatka, Warszawa 2019, s. 55-76.

¹⁴ S. Wyszyński, *Wypowiedź noworoczna jego eminencji księdza kardynała Stefana Wyszyńskiego*, 1 I 1957, bm., w: idem, *Dzieła zebrane...*, op. cit., s. 114-115.

¹⁵ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 11 IV 1957; AAW, SPP 04/174, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957 r., k. 16, *Protokół KPE z 11 IV 1957*, Warszawa.

¹⁶ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 9 V 1957.

¹⁷ AAW, SPP 04/176, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 16-17 września 1957 r., k. 43, *Pro memoria Prymasa Stefana Wyszyńskiego do Biskupów Ordynariuszy*, 7 IX 1957, Warszawa.

Prymas w 1957 r. wiele uwagi poświęcił także bp. Czesławowi Kaczmarkowi. Postarał się, by mógł on po zwolnieniu z więzienia jak najszybciej powrócić do swojej diecezji¹⁸. Od początku wysyłał również jasne sygnały do władz, że „Episkopat nie podziela obaw Rządu, co do przyszłej działalności” ordynariusza kieleckiego. Równocześnie jednak wskazywał bp. Kaczmarkowi, że wszelkie jego działania muszą być rozważne i spokojne oraz uzgodnione z Komisją Główną. Wspomniany hierarcha przyjął to życzenie z „dobrą wolą”¹⁹.

W sytuacjach tego wymagających kard. Wyszyński potrafił być zdecydowany. Tak stało się z uprządkowaniem sytuacji w archidiecezji gnieźnieńskiej. Odwołał ze stanowiska wikariusza generalnego ks. Stanisława Brossa, który rażąco przekraczał swoje kompetencje w okresie jego uwięzienia i popełniał poważne niezręczności (takie jak mówienie o prymasie: mój poprzednik)²⁰. Do tej funkcji powrócił bp Lucjan Bernacki usunięty przez komunistów z terenu swojego urzędowania za obronę prymasa i kazania, w których potępiał antyreligijną działalność władz²¹. Skompromitowani w okresie stalinowskim księża, pełniący ważne funkcje, nie mogli ich w dalszym ciągu wypełniać²².

Kardynał Wyszyński był ponadto w dalszym ciągu bezpośrednio odpowiedzialny za sytuację Kościoła katolickiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Dbał o rozwój tamtejszych struktur kościelnych i duszpasterstwa. Czynił nieustanne starania, mające na celu ustanowienie stałej polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych²³.

Niezwykle ważny dla prymasa Stefana Wyszyńskiego i polskiego Kościoła był jego wyjazd do Stolicy Apostolskiej w maju i czerwcu 1957 r. po odbiór insygniów kardynalskich.

W przemówieniu wygłoszonym w dniu kreacji kardynalskiej prymas wskazywał, że to Polska, a nie on sam, została wyróżniona²⁴. Podczas spotkań w Rzymie z Piusem XII prymas otrzymał potwierdzenie swoich pełnomocnictw specjalnych. Miał także możliwość przedstawić Ojcu Świętemu sprawy Kościoła w Polsce. W czasie rozmowy z papieżem w czerwcu 1957 r. prymas wskazywał, że większym dla Kościoła problemem niż komunizm jest indyferentyzm, który „zabija religię w sercach, a komunizm zmusza do walki, walczy sam przeciwko sobie tam, gdzie rządzi. Dziś w Polsce nie ma potrzeby prowadzić światopoglądowej walki z komunizmem, bo komunizm zwalcza sam siebie”²⁵. W dalszej części swojego wystąpienia wspominał o kwestii, która jest kluczowa dla zrozumienia jego stosunku do systemu komunistycznego w Polsce, a jednocześnie dla polskiej racji stanu – odnoszącej

¹⁸ R. Gryz, *Odwilż dla Kościoła na przykładzie Kościołów lokalnych*, w: *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956-1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice-Kraków 2008, s. 32-35.

¹⁹ AAW, SPP 04/12, Komisja Główna Episkopatu Polski 1957, k. 2-3, *Protokół KG EP*, 20 III 1957, Warszawa. W kolejnych latach okazało się jednakże, że bp Kaczmarek nie miał zamiaru stosować się do tej rady prymasa.

²⁰ Z. Zieliński, *Powroty minionego czasu. Zagnieżdżone w pamięci*, wstęp i oprac. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 7.

²¹ Na ten temat zob. szerzej M. Damazyn, *Zapomniany „rządca” archidiecezji prymasowskiej*, w: *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Pomorskiej i Kujawach*, red. M. Białkowski, W. Polak, Toruń 2014, s. 109-124.

²² Już w czasie pierwszego posiedzenia Komisji Głównej z udziałem prymasa w dniu 7 listopada 1956 r. postanowiono, że należy skończyć z ruchem księży związanych z władzami, a tacy duchowni powinni „dać publiczną satysfakcję”, AAW, SPP 04/11, Komisja Główna Episkopatu Polski 1956, k. 12, *Protokół KG EP*, 7 XI 1956, Warszawa.

²³ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Kardynał Stefan Wyszyński...*, op. cit., s. 33.

²⁴ S. Wyszyński, *Do Polaków w Rzymie w dniu otrzymania z rąk Ojca Świętego Piusa XII kapelusza kardynalskiego*, 18 V 1957, Rzym, w: idem, *Dziela zebrane...*, op. cit., s. 247.

²⁵ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 13 VI 1957.

się do interesu Narodu – a nie państwa: „Przechodzę do innej tezy swego wywodu: Walka z komunizmem (z rządami kom[unistycznymi]) często – wbrew woli walczących – zamienia się na walkę z narodami, które żyją «oltre cortina». Wtedy narody te znoszą podwójny atak: od rządów komunistycznych i od tych, co zwalczają te rządy, wbrew woli godząc w narody. [...] Gorąco proszę Ojca św., by wiedział, że w Polsce komunistyczny jest rząd, a Naród pozostał katolicki”²⁶. Wspomniana wypowiedź jest o tyle istotna, że tego typu spojrzenie prymasa warunkowało jego krytyczny ogląd na zachęty ze strony państw zachodnich i znacznej części polskiej emigracji politycznej do otwarcie antykomunistycznych wystąpień polskiego Kościoła. Prymas kładł szczególny nacisk, by precyzyjnie objaśnić swoje stanowisko Ojcu Świętemu, gdyż obawiał się, że nie wszyscy w watykańskim Sekretariacie Stanu właściwie widzą sytuację Kościoła w Polsce. Jego intuicje w tej kwestii potwierdziły się w późniejszym czasie, gdy przedstawiciele Stolicy Apostolskiej dążyli do zawarcia porozumienia z rządem PRL, nie do końca licząc się ze stanowiskiem polskiego Episkopatu²⁷.

W kolejnych latach kluczowym elementem dbania o prawa polskiego Kościoła i pobudzenie religijności polskiego społeczeństwa był program „Wielkiej Nowenny”, opracowany przez kard. Wyszyńskiego w czasie uwięzienia, którego inauguracja miała miejsce 3 maja 1957 r. Koncepcja prymasa zakładała realizację dziesięcioletniego programu duszpasterskiego, którego finałem miały być obchody milenium chrztu Polski w 1966 r. Oparł ją na przekonaniu, iż należy dotrzeć do „każdego poszczególnego człowieka”²⁸. Szczególny nacisk położył na pogłębienie wiary i odnowę religijno-moralną narodu, gdyż świadom był spustoszeń duchowo-moralnych w społeczeństwie polskim po doświadczeniach II wojny światowej oraz w okresie stalinizmu. Podczas jej trwania Kościół w Polsce rozważał treść Jasnogórskich Ślubów Narodu Polskiego. Prymas mówił o programie jasno w słowach skierowanych do uczestników pielgrzymek do paulińskiego sanktuarium w grudniu 1956 r.: „program jest wszechstronny. Pragnie on przede wszystkim utrzymać cały naród w łasce, w wierności Bogu, Kościołowi i świętemu Krzyżowi i Ewangelii. Pragnie utrzymać rodzinny nasz w zwartości, w mocy, w jedności, we wzajemnej służbie tym zadaniom, które ma rodzina wobec siebie i wobec narodu. Pragnie wzmocnić więzy rodzinne nadprzyrodzonymi wartościami małżeństwa. Pragnie umocnienia korzenia bytu narodu, domaga się wielkiego szacunku dla każdego nowego życia”²⁹. Centralnym miejscem realizacji programu Wielkiej Nowenny było sanktuarium Matki Bożej Częstochowskiej na Jasnej Górze. Ponieważ wiernym utrudniano pielgrzymowanie do jasnogórskiego sanktuarium, w program Wielkiej Nowenny prymas włączył peregrynację kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej – czyli Obrazu Nawiedzenia – po polskich parafiach. Wędrowka wizerunku Matki Bożej rozpoczęła się 26 sierpnia 1957 r.³⁰

²⁶ Ibidem.

²⁷ Zob. szerzej P. Skibiński, *Cele polityki władz komunistycznych w Polsce wobec Stolicy Apostolskiej do roku 1978*, w: *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, „Glaukopis”, 2015, nr 33, s. 333-346.

²⁸ Z. Zieliński, *Duszpasterski aspekt obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, w: *Kościół i prymas...*, op. cit., s. 81-85.

²⁹ S. Wyszyński, *Program pielgrzymów stolicy. Do uczestników pielgrzymek na Jasną Górę*, 16 XII 1956, Warszawa, w: idem, *Dzieła zebrane...*, op. cit., s. 89. Prymas wskazywał także w swoim nauczaniu na nierozzerwalny związek Kościoła i narodu na przestrzeni całych dziejów. Idem, *W uroczystość narodzenia Najświętszej Maryi Panny oraz z okazji 500-lecia istnienia miasta Skierniewice i „dnia Kolejarza”*, 8 IX 1957, Skierniewice, w: ibidem, s. 418.

³⁰ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Kardynał Stefan Wyszyński...*, op. cit., s. 35-36.

O skali działania kard. Wyszyńskiego w 1957 r. na niwie kościelnej jednoznacznie świadczy liczba 576 wystąpień, które wygłosił w pierwszym pełnym roku swojej działalności po uwolnieniu i jak dodawał: „Wychodzę z osłabionym sercem. Ale trwa umowa z Matką Bożą: ja mam pracować, póki można, a Ona niech troszczy się o moje zdrowie”³¹.

Stosunki z władzami

Kardynał Wyszyński miał świadomość, w jaki sposób rolę Kościoła na przełomie lat 1956/1957 widzą władze. „Gdy idzie o Kościół, oczekuje się od niego, że będzie czynnikiem uspokajającym społeczeństwo, czynnikiem moralno-społecznym. To jest atut Kościoła”³². Uniknięcie rozlewu krwi i realizacji „węgierskiego scenariusza” było jednym z zasadniczych celów kardynała Wyszyńskiego i wynikało nie tylko z racji geopolitycznych, ale również z przekonania samego prymasa – co ujawni się również przy okazji kolejnych kryzysów władzy. Jak tłumaczył to sam kard. Wyszyński: „gdybym wiedział, że dla ratowania narodu należałoby pójść na kolanach do KC poszedłbym. Nie jest bowiem istotna moja osoba, a byt i przetrwanie narodu”³³.

Władze PRL, zdając sobie sprawę z uspokajającej działalności polskiego duchowieństwa oraz mając świadomości roli Kościoła w społeczeństwie, utrzymywały z hierarchią kościelną poprawne relacje. Symbolem tego podejścia było spotkanie prymasa z premierem Józefem Cyrankiewiczem 14 stycznia 1957 r., w wyniku którego biskupi wezwali do głosowania w „wyborach” do Sejmu, które odbywały się sześć dni później³⁴. Kardynał Wyszyński w czasie posiedzenia plenarnego Episkopatu 14 lutego wskazywał, że przyjął rozmowę, gdyż uważał, że „tak będzie lepiej dla Kościoła”. Miał jednakże pełną świadomość, że większą korzyść z niej wyniosły władze oraz że należy podchodzić ostrożnie do ich deklaracji. Zaznaczał: „Pozycja Kościoła w dzisiejszej rzeczywistości jest raczej dobra, ale nie trzeba się ludzi i Episkopat powinien być czujny i zorientowany”³⁵.

Okres poprawnych relacji państwo–Kościół szybko się jednak skończył, gdyż Władysław Gomułka nie tylko nie zamierzał pozwalać na trwałe wzmocnienie Kościoła, ale dążył również konsekwentnie do realizacji wizji Polski socjalistycznej, w której dla religii przeznaczono miejsce jedynie w kruchcie³⁶. W marcu 1957 r. pojawiły się pierwsze sygnały, że odwilż się skończyła: powrócił dawny styl negocjacji, zagęściła się atmosfera w Komisji Wspólnej, władze przestały wywiązywać się ze złożonych wcześniej obietnic³⁷. Wzmocniono

³¹ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1956*, zapis z 31 XII 1957.

³² Ibidem, zapis z 14 XII 1956. Prymas zaznaczał także w czasie obrad plenarnych Episkopatu z tego samego dnia, że nie należy się spodziewać, by wszystkie słuszne postulaty Kościoła zostały spełnione, ale „jako objaw dodatni należy ocenić wpływ obudzonej opinii publicznej”, AAW, SPP 04/172, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 14 grudnia 1956 r., k. 6, *Protokół KPE* z 14 XII 1956, Warszawa.

³³ E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, op. cit., s. 312.

³⁴ A. Dudek, *Kościół katolicki w Polsce w 1956*, „Polska 1944-1989. Studia i materiały”, 3/1997, s. 113.

³⁵ AAW, SPP 04/173, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 14 lutego 1957 r., k. 37-38, *Protokół KPE* z 14 II 1957.

³⁶ Zob. szerzej A. Dudek, *Krótkotrwała normalizacja w stosunkach Kościół–państwo (1956-1957)*, „Polska 1944-1989. Studia i materiały”, 1/1995, s. 185-199.

³⁷ AAW, SPP 04/12, Komisja Główna Episkopatu Polski 1957, k. 1, *Protokół KG EP*, 20 III 1957, Warszawa; AAW, SPP 04/174, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957 r., k. 17-18, *Protokół KPE* z 11 IV 1957, Warszawa.

również naciski na prymasa, by doprowadził do likwidacji ambasady rządu RP w Londynie w Watykanie³⁸. Prymas miał świadomość, że antykościelne tendencje w polityce władz są trwałe, co wyraźnie podkreślił w czasie kwietniowego posiedzenia Konferencji Plenarnej Episkopatu: „Sytuacja zewnątrz Kościoła się odmieniła, ale zasadniczo sytuacja się nie zmienia; istnieje praca rozkładowa – godzi ona w dogmaty Kościoła i w moralność katolicką; [...] jest depresja moralna, polityczna i ekonomiczna”³⁹.

Kardynał Wyszyński miał zamiar odzyskać dla Kościoła odebrany w 1950 r. „Caritas”. Mówił o tym jednoznacznie w czasie posiedzenia Komisji Głównej Episkopatu Polski 27 marca 1957 r.⁴⁰ Swoje stanowisko w tej sprawie przekazał Jerzemu Zawieyskiemu, który miał za zadanie powiadomić o tym dygnitarzy partyjnych: W. Bieńkowskiego i W. Gomułkę. Prymas zapisał w swoim dzienniku: „przed wyjazdem do Rzymu muszę otrzymać Caritas, gdyż będę o to indagowany i wtedy musiałbym mówić źle o Rządzie; chcę tego uniknąć. Będą oferty z pomocą; gdybym chciał je przyjąć, wtedy muszę mieć aparat do rozprowadzania ich; gdybym nie przyjął, musiałbym wyjaśnić powody, a to byłoby nieprzyjemne dla orientacji politycznej”⁴¹. Ten zapis jasno pokazuje, jak w sprytny sposób prymas zamierzał osiągnąć swój cel. Władze jednak nie miały już zamiaru iść na tego typu ustępstwa i zaproponowały biskupom podział „Caritasu”, na co kard. Wyszyński nie miał zamiaru się zgodzić⁴². Starania o odzyskanie „Caritasu” zakończyły się ostatecznie fiaskiem, gdyż władze w czasie obrad Komisji Wspólnej przyjęły strategię odwlekania sprawy bez formalnej odmowy⁴³. Działania w tym zakresie wpisywały się zresztą w politykę władz PRL stopniowego ograniczania społecznej roli Kościoła. Przyjęto wtedy również zasadę ścisłego limitowania budownictwa sakralnego oraz zaplanowano działania pogłębiające proces laicyzacji społeczeństwa. Odnosząc się do tej ostatniej kwestii, prymas wskazywał, że metodą zwalczania Kościoła w tym okresie są wzmacnianie środowisk ateistycznych, „indyferentyzm programowy” oraz „zawołowany nacisk administracyjny”⁴⁴.

Tego typu tendencji w polityce wyznaniowej władz nie zmieniło spotkanie „na szczycie”, do którego doszło 1 maja 1957 r. Udział w nim wzięli: prymas, W. Gomułka i J. Cyrankiewicz. Przebiegało on w dobrej i spokojnej atmosferze, I sekretarz KC PZPR podkreślił konieczność współistnienia Kościoła i państwa, zaś kard. Wyszyński zaznaczył swoje poparcie dla zmian politycznych, do których doszło na przełomie 1956/1957, oraz zasygnalizował poparcie dla polityki zewnętrznej PRL. Prymas przedstawił także kolejne postulaty Kościoła, ale nie znalazły one zrozumienia u jego partyjnych rozmówców⁴⁵.

³⁸ A. Grajewski, *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską w latach 1958-1966 w kontekście watykańskiej „polityki wschodniej”*. Zarys problematyki, w: *Kościół i prymas...*, op. cit., s. 49-52.

³⁹ AAW, SPP 04/174, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957 r., k. 16, *Protokół KPE z 11 IV 1957*, Warszawa.

⁴⁰ AAW, SPP 04/12, Komisja Główna Episkopatu Polski 1957, k. 2, *Protokół KG EP*, 20 III 1957, Warszawa.

⁴¹ AAG, Stefan Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 6 IV 1957.

⁴² AAW, SPP 04/175, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 25 czerwca 1957 r., k. 6-7, *Protokół KPE z 25 VI 1957*, Warszawa; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006, s. 117.

⁴³ AAW, SPP 04/176, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 17-18 września 1957 r., k. 48, *Protokół KPE z 17-18 września 1957*.

⁴⁴ S. Wyszyński, *Duchowieństwo polskie na tle środowiska współczesnego życia polskiego. Przemówienie wygłoszone do księży diecezji gorzowskiej*, 30 XI 1957, Szczecin, w: idem, *Dziela zebrane...*, op. cit., s. 576-577.

⁴⁵ A. Dudek, *Kościół katolicki w Polsce w 1956...*, op. cit., s. 116.

Kardynał Wyszyński w czasie kolejnych miesięcy bacznie obserwował wszelkie zmiany w polityce władz wobec Kościoła. 16 września 1957 r. w czasie obrad Komisji Głównej podkreślał, że władze będą szukać nowych metod walki z religią – szczególnie przez rozbiwanie Kościoła od wewnątrz oraz dążenie do podniesienia poziomu kadr antykościelnych⁴⁶. Wspomniane kwestie prymas wielokrotnie poruszał, odnosząc się do efektów spotkań prowadzonych w Komisji Wspólnej⁴⁷. Przykładowo, po spotkaniu Komisji w grudniu 1957 r. prymas odnotował oskarżenia władz pod adresem Kościoła, przekazane mu przez bp. Choromańskiego i bp. Klepacza: „Zarzuty: 1) Millenium ma charakter awangardy antykomunistycznej. 2) Stwarza się wrażenie, że Rząd nie wykonuje zobowiązań. 3) Przeciwstawia się Rządowi Kościół, który prowadzi taką akcję. 4) Kwestia, że Kościół sobie robi, nawet kosztem Państwa, kredyt zagranicą”⁴⁸.

Prymas zwiększając się liczbę ataków propagandowych władz na siebie traktował jako jasny sygnał, że postępuje słusznie, działając w interesie Kościoła i społeczeństwa. Świadczy o tym notatka z 30 grudnia 1957 r.: „jeśli znów rozpoczną wojnę ze mną, to nie dlatego, że źle czynię dla Kościoła, tylko dlatego, że czynię lepiej, niż wypada. Zresztą wiem, jeśli nadejdzie ponowne moje aresztowanie, to nie dlatego, że tego zechce rząd, tylko dlatego, że tak nakaze Moskwa. Ona najbardziej boi się tego, by «Prymas za bardzo nie wyrósł». Bo Moskwa ucina wystające głowy. Ale wtedy będzie to na pewno na większą jeszcze chwałę Kościoła”⁴⁹. Dzień później w swoim podsumowaniu roku 1957 pisał: „Stwierdziliśmy stale wzrastającą niewolę Kościoła w Polsce październikowej. Zwłaszcza sprawa obsadzania wakujących stanowisk kościelnych i lokalizacji nowych parafii szła ciężko. Podobnie było z prasą i wydawnictwami”⁵⁰.

Rola katolików świeckich w optyce kard. Wyszyńskiego

Realizmem politycznym prymas wykazał się również w ocenie środowisk katolików świeckich aktywnych w sferze społeczno-politycznej. Widział wyraźnie różnice między środowiskiem PAX a grupą „Tygodnika Powszechnego” i „Znaku”⁵¹. Tych pierwszych traktował jako tych, którzy czerpali korzyści ze zwalczania Kościoła. Zauważył, iż nie można ufać Bolesławowi Piaseckiemu, gdyż – jak podkreślał w jednym ze swoich zapisów – „Według moich doświadczeń, nie mogę nigdy liczyć na p. Piaseckiego, który współdziała raczej z Rządem, niż z Episkopatem”⁵². Prymas wskazywał, że trzeba się trzymać od nich „jak najdalej”, gdyż „środowisko to bruździ; moralność tego zespołu jest bardzo swoista”⁵³. W czasie konferencji skierowanej do środowiska „Odrodzenia” silnie podkreślał, że „Nie można pomagać Bogu bez Boga [...]. Na tym polegał błąd «Paxu», że on chciał pomagać

⁴⁶ AAG, Stefan Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 16 IX 1957.

⁴⁷ E. Czaczkowska, *Kardynał Wyszyński...*, op. cit., s. 286-310.

⁴⁸ AAG, Stefan Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 27 XII 1957.

⁴⁹ Ibidem, zapis z 30 XII 1957.

⁵⁰ Ibidem, zapis z 31 XII 1957.

⁵¹ Kardynał Wyszyński w czasie posiedzenia Konferencji Plenarnej z czerwca 1957 r. wspominał nawet, że we wcześniejszym okresie Episkopat zbyt łagodnie traktował „paxistów”, AAW, SPP 04/175, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 25 czerwca 1957 r., k. 4, *Protokół KPE z 25 VI 1957*, Warszawa.

⁵² AAG, Stefan Wyszyński, *Pro memoria 1956*, zapis z 20 XI 1956 r.

⁵³ AAW, SPP 04/176, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 16-17 września 1957 r., k. 49, *Protokół KPE z 16-17 września 1957*.

Kościółowi bez Kościoła, biskupom bez biskupów. To był wielki błąd w pracy; nie możemy i nie mogliśmy z takich rad skorzystać⁵⁴. Równie krytycznie prymas ocenił tzw. Frondę, czyli środowisko, które opuściło PAX, gdyż w jego przekonaniu „zamazywało” ono naukę społeczną Kościoła, „budując socjalizm”⁵⁵.

Równocześnie kardynał Wyszyński obdarzył ograniczonym zaufaniem środowisko „Znaku” i „Tygodnika Powszechnego”, choć miał zastrzeżenia związane z objęciem przez jego przedstawicieli mandatów poselskich, ale dając im pod tym względem swobodę decyzji⁵⁶. Ich rolę widział w jasno określony sposób, co zostało odnotowane w protokole z obrad Komisji Głównej z 20 marca 1957 r.: „K[siądz] Prymas przyjął grupę poselską «Znak» – powiedział im wyraźnie, że są raczej symbolem; tak społeczeństwo na nich patrzy i dlatego muszą dbać bardzo o osobistą postawę katolicką i moralną; powinni mieć wysoką świadomość dawania świadectwa prawdzie”⁵⁷. Kardynał Wyszyński nie miał jednakże żadnych złudzeń, co do ich rzeczywistej działalności w systemie komunistycznym. Był przekonany, że obecność w sejmie grupy katolików jest przede wszystkim przydatna dla PZPR. Wiedział, że posłowie „Znaku” nie będą mieli żadnego większego wpływu na politykę⁵⁸.

Prymas rozmawiał z koncesjonowanymi katolikami, by przypomnieć, jak Kościół widzi ich rolę w dynamicznie zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej. 11 marca 1957 r. prymas spotkał się z redaktorami „Tygodnika Powszechnego”, którym jasno klarował: „wskazałem niektóre ustawienia, jakich należy unikać. Ilekroć się mówi słowo «socjalizm», zawsze z omówieniem, o jaki socjalizm chodzi. Trzeba pamiętać, że Kościół ma swoją własną naukę kat[olicko]-społeczną i to pełną zasług wobec wyzwolenczych ruchów społecznych. Trzeba się bardzo liczyć ze zdolnościami odbiorczymi społeczeństwa. Ponieważ wiele nagrzeszyli «katolicy Paxu» w Sejmie, trzeba unikać wrażenia, że grupa T[ygodnika] P[owszechnego] jest tylko przemalowaną odmianą tego ruchu. Wymagania wobec Was są większe”⁵⁹. Jak zauważył jeden z rozmówców kardynała, Jerzy Zawieyski, prymas oczekiwał od posłów katolickich jedności w działaniu i występowaniu w Sejmie⁶⁰.

Wskazówki prymasa pod adresem środowiska katolików aktywnych w sferze politycznej były więc całkowicie jasne: mniej rozważań o socjalistycznej Polsce i wsparcia dla W. Gomułki, więcej tekstów opartych o zasady katolickiej nauki społecznej. Okazało się jednak, że środowisko „Tygodnika Powszechnego” i „Znaku” widziało swoją rolę w zupełnie inny i znacznie szerszy sposób (szczególnie jeśli chodzi o wsparcie dla nowej ekipy rządowej), co stanie się przyczyną konfliktów, które będą się starały wykorzystać władze PRL.

⁵⁴ S. Wyszyński, *Człowiek istotą społeczną. Do inteligencji katolickiej grupy „Odrodzenie”*. Konferencja II, 12 X 1957, Jasna Góra, w: idem, *Dziela zebrane...*, op. cit., s. 497.

⁵⁵ AAG, Stefan Wyszyński, *Pro memoria 1956*, zapis z 21 XI 1956 r.; AAW, SPP 04/176, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 16-17 września 1957 r., k. 49, *Protokół KPE* z 16-17 IX 1957, Jasna Góra. Prymas wskazywał także, że ludzi takich jak Jan Frankowski nie można zaliczyć do „katolików z prawdziwego zdarzenia”, AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 10 I 1957.

⁵⁶ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1956*, zapis z 23 XI 1956 r.

⁵⁷ AAW, SPP 04/12, Komisja Główna Episkopatu Polski 1957, k. 1, *Protokół KG EP* z 20 III 1957, Warszawa.

⁵⁸ R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatąła, *Kardynał Stefan Wyszyński...*, op. cit., s. 37.

⁵⁹ AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*, zapis z 11 III 1957.

⁶⁰ J. Zawieyski, *Dzienniki*, t. 1: *Wybór z lat 1955-1959*, Warszawa 2011, zapis z 12 marca 1957, s. 366.

Podsumowanie

Reakcja prymasa na kryzys 56' pokazała, iż był nie tylko wybitnym przywódcą Kościoła katolickiego w Polsce, ale również sprawnym i co najważniejsze realistycznym mężem stanu, który był w stanie uzyskać realizację niemal wszystkich swoich postulatów. Kardynał Wyszyński jeszcze w październiku 1956 r. przebywał w uwięzieniu, podczas gdy już niecały rok później jego sytuacja była diametralnie odmienna. W ciągu kilku miesięcy zapewnił Kościołowi możliwość realnego funkcjonowania w trudnej rzeczywistości społeczno-politycznej ateistycznego państwa; uporządkował sytuację wewnętrzną w Episkopacie i swoich archidiecezjach po trzech latach nieobecności; przekonał papieża Pawła VI do swojej wizji działalności i otrzymał poszerzenie przyznanych wcześniej uprawnień specjalnych; wskazał ponadto jasny program działania oraz usystematyzował swoje stosunki ze środowiskami katolików świeckich aktywnych w sferze społeczno-politycznej. Z tego też względu należy podkreślić, że w okresie przełomu 1956-1957 kardynał Wyszyński pokazał swoją wielkość na wszystkich niemal polach swojej aktywności. Nie udało się odzyskać zagrabionej przez władze organizacji „Caritas”, ale wydaje się, że było to poza zasięgiem realnych możliwości.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

- A. Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej:
AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1956*.
AAG, S. Wyszyński, *Pro memoria 1957*.
- B. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Sekretariat Prymasa Polski:
AAW, SPP 04/11, Komisja Główna Episkopatu Polski 1956.
AAW, SPP 04/12, Komisja Główna Episkopatu Polski 1957.
AAW, SPP 04/172, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 14 grudnia 1956 r.
AAW, SPP 04/173, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 14 lutego 1957 r.
AAW, SPP 04/174, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 11 kwietnia 1957 r.
AAW, SPP 04/175, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 25 czerwca 1957 r.
AAW, SPP 04/176, Konferencja Plenarna Episkopatu Polski z 16-17 września 1957 r.

II. Źródła drukowane

- Listy pasterskie Prymasa Polski 1946-1974*, Paris 1975.
Wyszyński S., *Dzieła zebrane*, t. 3: 1956-1957, red. M. Bizan et. al., Warszawa 1999.
Wyszyński S., *Zapiski więzienne*, Bydgoszcz 1990.
Wyszyński S., *Z głębi duszy. Kalendarzyk łaski*, Warszawa 2019.
Zawieyski J., *Dzienniki*, t. 1: *Wybór z lat 1955-1959*, Warszawa 2011.
Zieliński Z., *Powroty minionego czasu. Zagnieżdżone w pamięci*, wstęp i oprac. R. Łatka, Warszawa 2020.

III. Opracowania

- Czaczkowska E., *Kardynał Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa 2013.
Damazyn M., *Zapomniany „rządca” archidiecezji prymasowskiej*, w: *Prymas Polski Stefan Kardynał Wyszyński na Ziemi Pomorskiej i Kujawach*, red. M. Białkowski, W. Polak, Toruń 2014, s. 109-124.

- Dudek A., *Krótkotrwała normalizacja w stosunkach Kościół–państwo (1956-1957)*, „Polska 1944-1989. Studia i materiały”, 1/1995, s. 185-199.
- Dudek A., *Kościół katolicki w Polsce w 1956*, „Polska 1944-1989. Studia i materiały”, 3/1997, s. 103-117.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce 1945-1989*, Kraków 2006.
- Grajewski A., *Relacje między PRL a Stolicą Apostolską w latach 1958-1966 w kontekście watykańskiej „polityki wschodniej”. Zarys problematyki*, w: *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956-1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice-Kraków 2008, s. 47-62.
- Gryz R., *Odwilż dla Kościoła na przykładzie Kościołów lokalnych*, w: *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956-1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice-Kraków 2008, s. 23-46.
- Łatka R., *Idea dobra wspólnego i racja stanu w nauczaniu Prymasa Wyszyńskiego*, w: *Prymas Stefan Wyszyński a Niepodległa. Naród – patriotyzm – państwo w myśli i nauczaniu Prymasa Tysiąclecia*, red. E. Czackowska, R. Łatka, Warszawa 2019, s. 55-76.
- Łatka R., Mackiewicz B., Zamiatała D., *Kardynał Stefan Wyszyński 1901-1981*, Warszawa 2019.
- Noszczak B., *Okoliczności uwolnienia kardynała Stefana Wyszyńskiego z internowania w Komańczy*, „Studia Prymasowskie”, 1/2007, s. 79-89.
- Raina P., *Kardynał Wyszyński*, t. 2: *Losy więzienne*, Warszawa 1995.
- Skibiński P., *Cele polityki władz komunistycznych w Polsce wobec Stolicy Apostolskiej do roku 1978*, w: *Priorytety polityki wyznaniowej władz Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, „Glaukopis”, 2015, nr 33, s. 333-346.
- Zieliński Z., *Duszpasterski aspekt obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski*, w: *Kościół i prymas Stefan Wyszyński 1956-1966*, red. A. Dziurok, W.J. Wysocki, Katowice-Kraków 2008, s. 77-86.
- Zieliński Z., *Educatrix et Advocata. Wychowawca i obrońca. Miejsce Kościoła w dziejach Narodu*, Lublin 2015.
- Żaryn J., *Aresztowanie Prymasa Polski – okoliczności, przebieg, konsekwencje (1953-1956)*, „Studia Prymasowskie”, 1/2007, s. 47-70.
- Żaryn J., *Kościół a władza w Polsce 1945-1950*, Warszawa 1997.